

TÜRK KİTAP SANATLARINA ve MİNYATÜRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ *

Dr. Müjgân CUNBUR

Geçmiş yüzyıllardaki ilimlerimizin, kültürlerimizin ve bilhassa kitap sanatlarımızın yaşayan şahitleri olarak günümüze gelen elyazmaları, şüphesiz önemli ve üzerinde durulması gerekli bir konudur. Önce kabul edilmesi gereken bir husus vardır : Birçok milletin kabul ettiği İslâmiyet, bu milletler arasında yalnız müşterek bir din olarak kalmamış, aynı zamanda müşterek bir medeniyetin, müşterek ilimlerin, müşterek sanatların doğmasına da sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak birçok müslüman milletin İslâmî devir elyazması kitaplarında da ilk birkaç yüzyılda bir birlik ve benzerlik görülür. Millî kültürlerin tesirleriyle daha sonraki yüzyıllarda bazı farklılıklar görülmeye başlanmış, zamanla bir Türk elyazması kitap sanatı doğmuş, bu sanat sonradan tamamen bağımsızlığa kavuşup gelişmiştir.

İslâmî çağ yazma eserlerinde çeşitli milletlerin tesirlerini normal karşılamak gerekir. Çünkü Doğu — İslâm kitap sanatı yalnız kendi çerçevesi içindeki milletleri etkilemekle kalmamış, Rönesans Avrupası'ndaki bazı özel kütüphanelerin yazma eserlerini de tesiri altına almıştır. Örnek olarak «Histoire du Livre» in yazarı Svend Dahl'in bildirdiğine göre, Rönesans'ın en önemli yazma kütüphanelerinden biri sayılan Macaristan'daki Mathias Corvin kütüphanesinin yazmalarında, tezhip ve bihassa ciltlerde İslâm tezhip ve ciltleriyle dikkati çekecek benzerlikler tesbit edilmiştir. Nitekim Papa II. Nikola'nın özel kütüphanesinin ciltlerinde de aynı etki görülmüştür.

Bu kısa girişten sonra teblig üç bölümde sunulacaktır:

1. Türk elyazmalarının kısa bir tarihçesi,
2. Türk kitap sanatında cilt, hat ve tezhip,
3. Türk minyatürleri.

1. Türk kitap tarihinde elyazması devri Ortaasya'da Uğur Türkleriyle başlar. İlk Türk elyazmalarının tarihi yaklaşık olarak IX. Yüzyıldır. Bu

* 31 Temmuz — 4 Ağustos 1967 tarihleri arasında Kâbil'de toplanan «Milletlerarası Elyazmaları Semineri» ne sunulmuş olan tebliğdir.

yazmalardan çoğu Kara Hoço'da yapılan Turfan kazılarında bulunmuş, Avrupa'nın çeşitli kütüphanelerine götürülmüştür. En önemli koleksiyon Berlin'deki Stadtsbibliothek'tedir. Yaprak halinde bir kısım Uygur yazmaları da Marburg Üniversite Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Birkaç yaprak, bir iki kitap istisna edilirse, Türk kütüphanelerinde Uygur devrine ait yazma yoktur.

Uygur yazmaları az vokalli, bitişik harfli, kendine has bir yazıyla kaleme alınmıştır. Kitap süslemeleri çoğunca kırmızı renktedir. Bir kısmı Albert von Lecoq tarafından yayımlanan minyatürlerin bir kısmı ise, İkinci Dünya Savaşında kaybolmuştur. Tanınmış Sinoloğ Prof. Eberhard'ın «Çin Tarihi» nde bildirdiğine göre, ilk kitap ciltleri de Uygur yazmalarında görülmektedir.

Türk elyazmalarında asıl gelişme on asır devam eden İslâm devri yazmalarında olmuştur.

Türk elyazmalarının şekli, tomar halindeki bazı hanedan, aile, tarikat ve ilim şecereleriyle takvimler istisna edilirse, çoğunlukla kodektir. Kitapların iç, bir başka deyimle metin düzeni, diğer İslâm eserlerinde olduğu gibidir. Çoğunlukla besmele, hamdele ve salveyle başlayan kitabın yazılış sebebini, yazarını, kitap adını, bazen fasıl ve bölümlerini bildiren bir girişi müteakıp, asıl metne geçilir. Metin bir hatime ve dua kısmıyla son bulur, kitabın en sonunda da istinsah kaydı yer alır.

XII. Yüzyılın ortalarına kadar Türk elyazmalarını Arap ve İran yazmalarından ayırmak zordur. Bunda yazı birliği kadar dil birliğinin de rolü büyüktür. Çünkü o çağlarda çoğunca Türklerin hükümrân oldukları bölgelerin devlet ve ilim dili Arapça, edebiyat dili Farsçadır. Bu sebeple aslen Türk olan bir çok âlim ve şairlerin eserleri gibi, bu eserlerin elyazmaları da başka milletlere mal edilivermişlerdir.

Önce Anadolu'da Selçuk Türk yazmalarının, daha sonra Mısır'da Memlûk Türk yazmalarının bir şahsiyet kazanarak, diğer İslâmî yazmalardan ayrıldıkları göze çarpıyor. Bu ayrılık cilt, tezhip, yazı ve minyatür, kısaca kitap sanatlarında görülmektedir. Memlûk kitap sanatı XVI. Yüzyılda son bulur, Selçuk kitap sanatı, Beylikler devrinde de devam ederek Türk — Osmanlı kitap sanatının doğuşunda âmil olur. Elyazmalarında kitap sanatının gelişmesinde Türk saraylarının, bilhassa Selçuk, Memlûk ve Osmanlı hükümdarlarının büyük rolü olmuştur.

Türk — Osmanlı elyazmalarında klâsik üslûp, XV. Yüzyıl sonlarıyla XVI. ve XVII. Yüzyıllarda en olgun çağına ulaşır. XVII. Yüzyılın sonlarında yeni bir üslûba girer ve nihayet XIX. Yüzyılda Batının Barok üslûbunun et-

kisi altında kalarak geriler. Bunda 1727 yılında İstanbul'da kurulan matbaanın da büyük rolü olmuş, Türkiye'ye matbaanın girişi, bütün ön tedbirlerle rağmen, bilhassa yazı ve tezhip sanatçıları arasında büyük huzursuzluk doğurmuş, bu sebeple 1729 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan ilk matbu Türk kitapları padişahın fermanı ve şeyhülislâmın fetvası eserin başına konarak basılmıştır. Gerçekten de sonuç kitap sanatçılarının zannettikleri gibi çıkmış, yazma kitap sanatı her yıl biraz daha gerileyerek, bir bakıma tarihe karışmıştır. Bugün geleneğe bağlı Türk ciltçiliği, tezhibi ve yazısı güzel sanatların bir dalı olarak Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin bir bölümünde öğretilmekte, minyatür ve hat özellikle bu sanatların meraklıları amatör sanatçılar tarafından devam ettirilmektedir.

2. Türk Kitap Sanatları :

a) Cilt :

İslâmî devir ilk Türk ciltleri, doğuda Hatayî, batıda Elcezire üsluplarının etkisi altında gelişmiş, Mısır'daki Memlûk ciltleri, Anadolu'daki Selçuklu ciltleri de XII. Yüzyılın ortalarında bu tesirden kurtularak, az çok birbirine benzer Memlûk ve Rumî üsluplarını meydana getirmişlerdir. Deri olarak koyun, keçi ve akceylan derileri kullanılmıştır. Renk çoğunca kahverengi ve siyahtır. Tezyinat olarak ortada yuvarlak girift geometrik şekilli şemseler dikkati çeker. Geometrik şekillerin aralarında kalan boşluklar yıldız noktalarla bezenmiştir. Bu devre ait tesbit edilebilen yazmalarda renge ve yaldıza çok az rast gelinir. Kullanılan renk kırmızı olup, yaldızla birlikte çizgi ve yıldızları belirtmekte kullanılmış, şemsenin zeminine sürülmemiştir. Cildin kenarları ince ve bazen bordür sayılabilecek kalınlıkta zencireklidir.

Osmanlı Türklerinde ciltçilik bilhassa XV. ve XVI. Yüzyıllarda klâsik üslûbun en güzel örneklerini vermiş, Türk ciltçiliği Fatih II. Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman zamanlarında en olgun çağına ulaşmıştır. Müzehhep şemse, köşebent, zencirek, sertap ve mikleleriyle Fatih devrinin kahverengi deriden yapılma ciltleri, üstü bir dantel gibi işlenmiş alınsız, siyah deriden, içi müşebbek şemseli kitap kapları enfes güzelliğindedir. Bu olgunlaşma Kanunî devrinde de devam etmiş, kırmızı ve vişnereği deriler üzerine en nefis müzehhep nakışı ve renkli ciltler meydana getirilmiştir.

Türk ciltlerinde görülen bezemeler stilize edilmiş bitki şekilleridir. İran ciltlerindeki hayvan ve insan şekillerine, esatirî yaratıklara rast gelinmez.

Türk ciltçiliğinde XVII. Yüzyılda şükûfe devri başlamış, özellikle şem-seler içinde buketlere yer verilmiştir. İstanbul üslûbu diye de adlandırılan bu devir sonradan yerini lâkeye (rugana) bırakmıştır. En iyi lâke ciltler Edirne'de yapılmış, Edirne — kârî adıyla anılmıştır. Lâke ciltte Türkler yine insan tasvirlerine yer vermemişler ya çiçekler veya çiçeklerin ortasında şemse yerine bir manzara rüşmetmişlerdir. Bu üslûbun en büyük sanatçısı Üsküdarlı Ali'dir. Adları kaynaklara geçmiş ve tanınmış diğer Türk ciltçileri arasında Sancaktar, Razgradlı — zade Kâhya Emin, Saka İsmail, Karamanlı Hasan, Yesari — zade, Hımmım Ârif, Şişman Aziz, Solak Sinan, Kasımpaşalı Hafız ve son devirden de Necmettin Okyayüz sayılabilir.

Türk ciltçiliğinin geliştiği başlıca merkezler sırasıyla Diyarbakır, Edirne, Bursa ve İstanbul'dur. Diyarbakır'da Beylikler devrinde Artukoğulları ciltçiliğinin gelişmesinde başlıca âmil olmuşlardır. XVII. Yüzyılda yalnız İstanbul'da 10 cilt atelyesinde 300 mücellidin çalıştığını, meşhur Türk seyahatçisi Evliya Çelebi yazmaktadır. Arşiv vesikalarına göre XVI. Asrın başından XVIII. Yüzyılın sonuna kadar Topkapı Sarayındaki ciltçi başılar Yedikuleli Alâeddin, Mehmed Çelebi, Süleyman Çelebi, Kara Mehmed, Mehmed Abdî, Mehmed Yedigâr, Pir Davud, Cafer Eyyubî, Ali Yusuf, Süleyman Emektar, Hasan b. Ahmed, Mehmed Halife ve Hâtif Ali'dir.

b) Tezhip :

XII. Yüzyıl ortalarında gelişmeye başlayan Anadolu Selçuklu Türk tezhibi, XIII. Yüzyıl başlarında mükemmel örneklerini verir, bu asrın sonlarında en parlak devrine ulaşır. Kullanılan renkler sayıca azdır. Tezhibin zemini açık mavi ise, yanı sıra yeşil, siyah ve altın kullanılır, zemin yaldız olduğunda mavi, kırmızı ve siyahla renklendirilmektedir.

Selçuk çağının tezhip sanatının en güzel örnekleri olarak birinciye Ankara Etnoğrafya Müzesindeki Kur'an cüzlerini, ikinciye Hazret-i Mevlâna'nın Konya'daki «Divan-ı Kebir»'yle «Mesnevi»'sini gösterebiliriz. İkinci örnekteki çift sayfa altın zeminli zahriyeler, yine çift sayfa halinde nakş ve tezyin edilerek nefis bir kompozisyon meydana getiren serlevhalar göze çarpar.

Burada bir nokta üzerinde biraz derinleşmek gerekiyor : Batıların (Ex - libris) dedikleri ve kitabın özel bir kütüphaneye aidiyetini gösteren şekiller Türk yazmalarında, tezhibin şahane örneklerini vermişlerdir. Ya bütün bir sayfayı veya iki sayfayı kaplayan dikdörtgen şeklinde olan bu süsler bazen yuvarlak veya oval (yani şemse) şekilde de görülür.

Halen İstanbul Bayezit Kütüphanesi Veliyüddin Efendi kısmında bulunan XIV. Yüzyılda yazılmış bir Şems-i Tebrizî «Makalât» ınin zahriyesi gerçekten ilgi çekicidir. Çünkü bu zahriyenin ortasında yazarın adıyla birlikte eser adı da yer almıştır. Bu eseri, şimdilik Türk yazmalarında iç kapağın ilk örneği sayabiliriz. Batılı kitap tarihçileri, Doğu — İslâm yazmalarında, bu arada Türk yazmalarında iç kapağın çok sonraları, XIX. Yüzyılda başladığını yazarlar.

İç kapak kompozisyonu XIV. ve XV. Yüzyıllarda Mısır Memlûkları zamanında da görülmektedir. Ancak Memlûk zahriyeleri, bir sayfayı kaplayan dikdörtgenler şeklindedir. Çoğunca lâciverde yakın mavi zemin üzerine, yıldız ve kiremit rengi kırmızı nakış yapılmıştır. Nakışlı yerler çoğunca dikdörtgenin üst ve altıdır. Ortadaki boşluğa kitap adı, yazar adı ve bazen kitabın kimin kütüphanesi için ve ne zaman yazıldığı da kaydedilmiştir. Dikdörtgenin kitabın ağzına bakan üst kısmında çoğunca bir de yuvarlak süs bulunmaktadır. Memlûk devri zahriyelerine gösterilebilecek örneklerin en dikkati çekenini İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Türkçe «Munyet ül - guzat» yazmasıdır. Bu yazma, biniciliğe ve atıcılığa ait ilk eserlerimizden biridir. Memlûk zahriyesine, benzer bir zahriye tipine de Anadolu'da bilhassa Artukoğulları çağına ait yazmalarda rast gelmektedir. Artuklu tezhibi Selçuklu sanatıyla Memlûk sanatı arasında bir geçiş gibidir. Her üç üslûpta da görülen ve (arabesk) diye adlandırılan girift geometrik şekillere gelince, bu en eski Türk çadırlarının üstündeki damgalardan, günümüzdeki Türk halk sanatının eserleri olan halı, kilim ve çoraplardaki motiflere kadar bunları görmek kabildir.

İçkapak ve Ex - libris karışımı zahriyelerle Türk — Osmanlı tezhibinde de bilhassa Fatih Sultan Mehmed, II. Beyazid, Muhteşem Süleyman I. Ahmed devri yazmalarında karşılaşırız. Öncekilere göre şekiller değişmiş, tezhiplerde az daha koyu mavi zemin üzerine kırmızı, yeşil, siyah yanında sarı, turuncu, mor, pembe ve beyaz renklere de yer verilmiş, geometrik şekiller stilize bitki motiflerine çevrilmiş, araları bulutlar, kanatlar, dallar ve noktalarla doldurulmuştur. Çizgiler öncekilere nisbetle çok daha incedir, motifler aralardaki kıvrık dallarla birbirine eklenerek gayet güzel kompozisyonlar meydana getirmişlerdir. Mavi renk, Kanunî devrinde yerini çoğunca lâciverde bırakmakta, kırmızılar biraz koyulaşmaktadır. Osmanlı zahriyeleri de tek ve çift sayfada yer almaktadır. Ortalarında bulunan boşluklarda padişahın okuması için yazıldığı belirtildikten sonra kitabın adı ve yazarı yer almaktadır. Serlevhalar ilk asırlarda dikdörtgen şeklinde olup sonradan mihrabiye halini almışlardır. Hatimlerdeki nakışlar, ufaltılmış birer Türk çini panosunu hatırlatmaktadır.

Fatih'in sarayındaki nakkaşbaşı Müzehhip Baba Nakkaş'tır. II. Baye-

zid, I. Selim devrinde Türk klâsik tezhîp üslûbu gelişmiştir. Kanunî çağın da ise, altın devrine erişir. Bu devirden unutulmayacak bir sanatkâr, Müzehhip Karamimi ve unutulmayacak nefislikte tezyin ve tezhîp ettiği eseri «Muhibbî divanı»dır. Muhibbî, Kanunî Sultan Süleyman'ın şiirdeki mahlâsıdır. Divanı, Mehmed Şerif adlı bir hattat nefis bir talikle yazmıştır. Lâciverdi tezhîbin şahane bir örneği olan çift sayfa zahriyesiyle, yine çift sayfa nefis bir kompozisyon teşkil eden başlıklarıyla, şiir aralarını süsleyen motifleriyle, her sayfanın kenarını bir başka bordürle, atlama, tekrarlama motifle, kıvrak dallılarla tezyin edilen bu divan, Türk kitap sanatının bir şaheseridir.

O devrin İstanbul bahçeleri, lâleleri, nergisleri, sünbülleri, gülleri, nar ve kiraz çiçekleriyle, şakayıkları, servileri, menekşeleri, kadife ve düğün çiçekleriyle, karanfilleri ve gül goncalarıyla sayfaların etrafını çevreleyivermişlerdir. Süslemede esas halkârî (altınla yapılmış nakış) dir. Ancak altın çizgilerin içi çok açık pembe, eflâtun, mavi, yeşil ve sarıyla renklendirilmiştir. Eserde sayılan yirmi çeşit lâle, motiflerin çeşitliliği için örnek olarak gösterilebilir. Yazma, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T. 5467 numarada kayıtlıdır. Aynı nefasette bir eşi de Topkapı Sarayı Müzesi Revan Köşkü Mükerrer Nu. 738 de yer almıştır.

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki belgeler bize, Osmanlı Sarayında hat, tezhîp ve minyatür için ikişer atelye bulunduğunu bildirmektedir. Bu atelyelerden birinde tamamen Türk hattat, müzehhip ve minyatürcüleri, diğerrinde dış ülkelerden, özellikle İrandan gelen sanatçılar çalışmışlardır. Bu birbirinin etkisi altında bırakıp sanatın taklitçilikle dejenere olmasını önlemektir. Gerçekten de Karamimi'nin (973 H./M. 1565) tarihli eserleri bir mukallidin değil, yaratıcı bir ruhun eserleridir. Karamimi'den başka, tanınmış Türk müzehhipleri arasında Aksaraylı Hacı Mahmud oğlu Ahmed, İlyas oğlu Mehmed, Kambur Mehmed Çelebi, Hasan Çelebi, XVIII. Asırdaki Şükûfe devrinden Yusuf Mısırî, Bursalı Hezarfen, Haydarpaşalı İbrahim Çelebi, Üsküdarlı Ali, Çakerî, XIX. Yüzyıldan Ahmed, kardeşi Ata, Hasan Karamanî, Lâlelili Şahin, Tevfik, Nureddin, Hüsnü ve Bahaeddin efendilerle son devirden Ord. Prof. A. Süheyl Ünver sayılabilir.

c) Hat :

Türk hattatlarının kaleminde Arap yazısı harika sayılacak sanat eserleri vermiştir. Hattat biyografilerimizde yüzlerce sanatçı ismi yazılıdır. Bunların hepsini değil, en tanınmışlarını bile saymaya maddeten imkân yoktur. Ancak (Nesih) te XVI. Yüzyıl başlarında Şeyh Hamdullah'ın, XVII. Yüzyılda Hafız Osman'ın ulaştıkları ve nesih yazıyı ulaştırdıkları merhale, yine aynı tarzda Kazasker Mustâfa İzzet Efendi'nin adları unutulamaz. Ni-

tekim (Talik) yazıda da Yesari — zade Es'ad Efendiyle, (Celi) de Rakım unutulamayacaktır.

Yazıda Türkler mukallit değil, yapıcıdır; var olan yazıları kendi üslûplarıyla olgunlaştırdıkları gibi, yazı tiplerine divanî, tevkî, siyakat adı ve rilen yeni bir takım çeşitler de katmışlardır. Hattâ yazılar arasında ilimlere göre bir ayırım yapmışlardır. Örnek olarak «Kur'an-ı Kerim» i, Kur'anî ve şer'î ilimleri çoğunca nesihle yazmışlar bunlarda pek az talik kullanmışlardır; tevkî, divanî celiyi ve divanî resmî yazışmalarda, siyakati tapu kayıtlarında, talik, nestalikle diğer yazı çeşitlerini aklî ve tabii ilimlerle tarihî ve edebî eserlerde kullanmışlardır. Türk — Osmanlı sarayı tezhip, cilt ve minyatürde olduğu kadar yazının gelişmesinde de yardımcı olmuş, sanatçıları teşvik etmiştir.

ç) Minyatür :

Türk minyatürleri üzerinde uzun boylu duracak değilim. Çünkü Türklerin bu sanat dalında verdiği şaheserler hakkında gerek Richard Ettinghausen, gerekse G. M. Meredith — Owens «Turkish Miniatures» adlı eserlerinde söylenecek herşeyi yazmışlar, yıllardanberi süre gelen yanlış fikirleri düzeltmişlerdir.

Türk minyatürleri, diğer müslüman milletlerin minyatürlerinden, tarihî vak'aları, yapıldıkları devrin kıyafet ve adetlerini aksettirileriyle ayrılırlar. Fondaki sadelik de yine Türk minyatürlerine has bir özelliktir. Türk minyatürlerinin en güzel örnekleri Seyyid Lokman'ın yazıp Nakkaş Osman'ın minyatürlerini yaptığı «Hüner — name» ile «Surname-i hümayun» daki eserleridir. Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nin iki değerli eser olan bu kitaplardan «Hünername» nin ilk cildinde I. Selim'e kadar Osmanlı padişahlarının, ikinci cildinde de Kanunî'nin cülusları, avlanmadaki hünerleri vefatları anlatılıp resmedilmiştir. «Sur — name» III. Murad'ın oğlu için yapılmış, elli gün devam eden sünnet düğününü anlatır. Düğündeki gösteri ve şenlikler 437 minyatürde tasvir edilmiştir. Nakkaş Osman'ın üslûbu kıyafetleri, mimarî kuruluşları ve detaylarını, şahısları bütün ayrıntıları ile belirlenen realist bir tarzdadır.

Bu arada, XVIII. Yüzyılın büyük minyatüristi Abdülcélil Levnî Çelebi'nin 137 minyatürle süslediği «Sur-name-i Vehbî» yi de anmak gerekir. Bu eserde de 15 gün, 15 gece süren ve III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğünlerine ait bütün gösteri ve şenlikler detaylarıyla resmedilmiştir.

Diğer tanınmış Türk minyatüristleri Sinan Bey, Şeyhî, Siyah — kalem,

Bursalı Şibli — zade Ahmed, Hüseyin Bali, Kıncı Mahmud, Galatalı Memi Çelebi, İbrahim Çelebi, Nigârî adıyla anılan Haydar Reis, Bursalı Safî, Nakşî, Abdullah Buharîdir.

Türk yazma sanatkârları için kaynak eser olarak elimizde Gelibolulu Âli'nin «Menakıb-ı Hünerveran»ı, Müstakim-zade Süleyman Sa'deddin'in «Tuhfe-i Hattatin» i, İranlı Habib Efendi'nin «Hat ve hattatan» ı vardır. Hattatlar için yukarda sayılan kitaplardan başka «Devhat ül-Küttab», «Gülzar-ı Savab», «Mizan ül-hat» ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın «Son Hattatlar» ından da faydalanılabilir. Saray sanatkârları için Topkapı Sarayı Arşivinde pek çok belge bulunmaktadır.

Türk elyazmaları, özelliklerine rağmen, İslâm yazmalarının bir parçasıdır, aynı kaynaktan doğmuş, İslâm ruhu dediğimiz büyük ve zengin hazineden güç almışlardır.*

*Tebliğde söz konusu edilen eserlerin fotoğrafları, seminer sırasında, bir vitrin içinde sergilenmiştir.